

MACIEJ JANOWSKI. POLSKA MYŚL LIBERALNA DO 1918 ROKU.

Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Warszawa:
Fundacja im. Stefana Batorego, 1998. 286 s.

Монографія Мацея Яновського¹, присвячена історії ліберальної думки в польських землях, належить до історичних праць синтетичного характеру. Український читач, вже звиклий до громіздких покликань на архівні матеріали як неодмінного атрибуту наукової глибини дослідження, можливо, з певною обережністю поставиться до праці, автор якої сягає лише до опублікованих документів і часто базує свої висновки на роботах попередників. На мій погляд, це буде даремна обережність. Створення синтетичних робіт такого плану, як рецензована монографія, є можливим завдяки солідності польської історіографії. Водночас М. Яновський власноруч проаналізував чимало джерельних матеріалів до історії ліберальної думки, щоб зіставити своє прочитання відомих уже текстів із тим, яке було загальноприйнятим дотепер.

Автор поставив перед собою складне завдання – спростувати поширену тезу, що проблематика лібералізму займала маргінальне місце в інтелектуальному житті Польщі XIX і початку XX ст., і представити, натомість, на суд читача таку реконструкцію історії ідеї, яка дозволила б побачити тяглість традиції польського лібералізму і його справжнє значення в цю епоху. М. Яновський відмовляється від традиційної схеми Вільгельма Фельдмана, який означував польські політичні напрями за вибором способу відновлення незалежності (як «лоялістський», «ірредентистський», «угодовський» тощо), натомість застосовує, як і Ришард Ретт Людвіковський, загальноєвропейські критерії бачення суспільного і політичного устрою для класифікації напрямів польської політичної думки, таких, як консерватизм, лібералізм, соціалізм і т.д. Це, на думку автора, «є необхідною умовою для серйозного дослідження історії польської думки, оскільки тільки у цьому разі можливо розташувати її у ширшій перспективі[...]. Навіть, якби виявилось, що польську думку відділяють від західної засадничі відмінності, то і тоді представлення першої через західні категорії є єдиним шляхом для відображення цих відмінностей» (с. 6). В українській історіографії те саме робив Іван Лисяк-Рудницький, коли визначав «чотири головні напрями новітньої української політичної думки» – демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. Прикметне, що до цього переліку все-таки не потрапив лібералізм, хоча в іншому місці щойно цитованої його статті І. Лисяк-Рудницький зачисляв його до «панівних напрямів» новочасної української інтелектуальної історії².

За різноманітними політичними діями і публіцистичними деклараціями М. Яновський пробує відкрити спільний тип світобачення та ієрархію цінностей, які дозволили б віднести їх до польського лібералізму. Для цього він проводить «тест» багатьох груп та діячів, що відіграли першопланову роль у польській історії до 1918 р., – польських просвітителів з кінця XVIII ст. і з часів Варшавського князівства, опозиціонерів – «калішан» і масонів з 1820-1830-х років, еміграційного середовища князя Адама Чарторийського, оточення графа Анджея Замойського, послідовників програми «органічної праці» на Познанщині, варшавських позитивістів і радикалів, галицьких демократів та багатьох інших, – на лібералізм або хоча б на «елементи лібералізму». Повноцінній «західноєвропейській моделі лібералізму» не відповідали навіть ті, що визнавали за собою ліберальний світогляд. Але від головних «елементів лібералізму» (індивідуалізму, раціоналізму і прагнення до модернізації) у XIX ст.

---

¹ М. Яновський – співробітник варшавського Інституту історії ПАН і викладач на історичному факультеті Центральноєвропейського університету в Будапешті.

² Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Його ж. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 2. С. 63, 66.

вдалося вберегтися небагатом, хіба що крайньо консервативним або клерикальним угрупованням.

Виходячи з процитованої настанови, автор не затушовує, а навпаки намагається з максимальною точністю й об'єктивністю показати всі відхилення від західноєвропейських зразків лібералізму в поглядах тих, кого він пробує віднести до польських лібералів. Таких відхилень назбирується чимало. Впродовж усього XIX ст. польський політичний лібералізм рідко переходив у лібералізм суспільно-економічний. Наприклад, польські послідовники філософії Просвітництва успішно поєднували ліберальні ідеали свободи особи з камералістичними концепціями активної участі уряду в фінансово-господарській діяльності. Натомість саме консервативна землевласницька шляхта сповідувала економічний «лезеферизм», щоб зберегти свої панівні соціально-економічні позиції. Чимало шляхетських лібералів першої половини і середини XIX ст. вважали, що Польща мала прийняти капіталістичну економіку при максимальному збереженні дотогочасної соціальної структури і патріархального устрою шляхетського двору. Подібних прикладів неліберальності кандидатів на звання «польських лібералів» автор наводить чимало, особливо коли висвітлює зростання польського і непольських націоналізмів на землях давньої Речі Посполитої в другій половині XIX ст. (до цієї проблеми, особливо цікавої українському читачеві, я ще повернуся). Усе це, однак, не є причиною, щоб нехтувати значенням лібералізму в польському інтелектуальному житті минулого століття. Ще у своїй першій монографії, присвяченій ідейному розвитку польських ліберальних демократів у Галичині³, М. Яновський порівнював польський випадок не тільки із західноєвропейським, а й із угорським, чеським і австро-німецьким. Як наслідок, він приходить до висновку, що польський лібералізм є «нетиповим і дивним, якщо його порівняти з англійським, але стає вповні типовим і звичайним, якщо його зіставити з спорідненими формаціями з того самого історичного регіону» (с. 272). Якщо ж ряд важливих суспільно-політичних груп у різних частинах польських земель протягом XIX ст. признавалися до ліберальних поглядів, то чи історик може знехтувати такими самодеклараціями на підставі того, що деякі їхні ідеї чи дії не вкладаються у рамки класичного лібералізму? Вказані в монографії групи й окремі діячі були, на думку автора, пов'язані з ліберальною інтелектуальною течією, хоч водночас могли бути носіями й деяких інших, навіть протилежних до лібералізму ідей.

Терміни «лібералізм» і «ліберальність» з'являються в польському громадсько-політичному житті вже від 1815 р. У 1816 р. «Pamiętnik Warszawski» опублікував статтю «Що означають ліберальні уявлення», яку вважають початком польського лібералізму. В 20-30-х роках він пройшов ряд важливих етапів: час, коли старошляхетська традиція опозиційності до центральної влади поєднувалася з раціоналістичною спадщиною епохи Просвітництва (до того часу, на думку автора, «бароковий сарматський республіканізм» польської шляхти мав мало спільного із «протолібералізмом» польських просвітителів); від початку 1830-х років польський лібералізм зазнав істотного впливу романтизму; наступні чотири десятиліття (40-70-і роки XIX ст.) стали, на думку М. Яновського, періодом ідеологічної домінації лібералізму, – як способу світогляду, а не конкретної політичної програми, – в польській історії. Навіть імперські власті усвідомлювали неминучість перемоги ліберальних засад і тому досить легко піддавалися на початку революції 1848 р. (так у свій час вважав відомий угорський ліберальний мислитель барон Йозеф Етвош). У всіх великих політичних таборах Королівства Польського, Галичини чи пруської частини Польщі 40-70-х років, навіть в «угодівій» чи «консервативній» діяльності Александра Вельопольського, М. Яновський відшукав сильні елементи лібералізму.

---

³ Janowski M. Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności: dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889-1914. Warszawa, 1996.

«Це чи не єдиний випадок в історії Польщі, коли майже усі учасники політичних суперечок могли б підписатися під тією чи іншою версією ліберальної думки» (с. 136-137). Ніколи більше в польській історії лібералізм не мав такого беззаперечного авторитету, як у третій чверті XIX ст., – як антизахідні традиціоналісти, так і соціалісти визнавали, що саме лібералізм став «духом епохи»⁴.

Ще більше позиції лібералізму посилювало поширення філософії позитивізму, що значно краще виконував роль теоретичної основи лібералізму в порівнянні з романтизмом. Саме «помірковані» варшавські позитивісти 70-80-х років XIX ст. стали найближчими до англійської ліберальної ідеології, а видатні письменники з їхнього середовища Еліза Ожешко і Болеслав Прус залишили найбільш зрілі ліберальні рефлексії щодо головних суспільно-політичних проблем.

До найвизначніших польських мислителів ліберального напрямку в XIX ст. належав також видатний львівський економіст і послідовник ідей органічної праці Юзеф Супінський, автор епохального за значенням твору «*Szkoła polska gospodarstwa społecznego*» (1862-1865). Ю. Супінський намагався дати відповідь на запитання, що стояли в новий час перед кожним східноєвропейським суспільством: як провести економічну модернізацію, зокрема індустріалізацію, в бідній і відсталій країні; як погодити необхідність окциденталізації із необхідністю захисту національно-культурної окремішності? Він чи не єдиний у Польщі так докладно розробив проблему пристосування ліберальної західної ідеї до потреб економічно відсталої країни. Ю. Супінський, однак, не знайшов чітких відповідей на поставлені запитання, хіба що вказав сучасникам на їх значимість.

В епоху позитивізму лібералізм стає «ідеологією інтелігенції», що прийшла до зрілого самоусвідомлення себе як окремої і виняткової соціальної групи. З марксистського погляду, польський лібералізм був слабким, оскільки слабкою була і польська буржуазія. Всупереч цьому твердженню М. Яновський доводить, що польський лібералізм ніколи не був ідеологією буржуазії – соціальною базою для лібералізму в Польщі становили шляхта й інтелігенція. Зростання лібералізму в Польщі, отже, було пов'язане з розвитком громадсько-політичного життя, критичної преси, з демократизацією польського суспільства та інституційним розвитком польської інтелігенції. Водночас середній клас, зокрема міщанство, у Польщі, як і в усій Центрально-Східній Європі, не став основою для ліберального руху, а наприкінці століття опинився під впливом радикальніших націоналістичних ідеологій.

Модернізаційні процеси спричинили перехід політичного життя у фазу «масової політики», правила гри якої ліберальні інтелігенти не змогли опанувати. В зв'язку з глобальною кризою раціоналізму в духовному кліматі *fin de siècle* лібералізм, з його вірою в поступ суспільства і комплементарність людських інтересів, стає безнадійно наївним і анахронічним «в світі чужих ідеалів». На початку XX ст. лібералізм витісняють ексклюзивний ендецький націоналізм у Галичині та революційний соціалізм у Королівстві. На Познанщині польські ліберали зближуються з консерваторами і навіть з католицькою церквою задля збереження національної ідентичності широких мас польського населення. Найсильніші позиції перед Першою світовою війною ліберально-демократичні кола зберегли в Західній

---

⁴ Припускаю, що подібний процес відбувався і в українській історії. Наприклад, одна з галицько-руських газет ствердила у редакційній передовиці в лютому 1865 р.: «мож надіятися, що *істинно-ліберальне* сторонництво в Петербургу, котре заявляло свою признательность для всіх народностей немосковських Росії еще перед двома літи, з днів Михайлова і Чернишевського, прийде знову до свого значення. Тоді єсть і надія, що також природні права взглядом языка і словесности братньої України[...] не будуть надаль непризнавані малоруському народу» (курсив наш. – О. С.). Парадоксальним є те, що цією газетою було «реакційне» «Слово», – те саме, що у серпні наступного року виступило з відомими москвофільськими заявами (Осмотр політичний // Слово. 1865. 30 січня (11 лютого). С. 2).

Галичині, очевидно, завдяки відносно високому рівню політичної культури, виплеканої австрійським конституціоналізмом, а також відсутності міжетнічного конфлікту в цьому регіоні – на відміну від Східної Галичини.

Польсько-український конфлікт у Галичині становив нерозв'язану проблему для польських лібералів і, на мою думку, відіграв особливу роль в їхній ідейній еволюції в напрямку «ендеції». Українські історики часто вказували на те, що галицькі демократи, як і інші польські угруповання, прагнули колонізації українського населення і всіляко гатували українське відродження. Менше уваги зверталось на світоглядні засади, які разом із груповими політичними інтересами визначали таку позицію польських лібералів. Монографія М. Яновського дає змогу краще усвідомити аргументи і мотиви політики польських лібералів в українському питанні.

Для польських, як і для західноєвропейських, лібералів національність залежала від державно-політичної традиції і не могла обмежуватися приналежністю до певної народної культури: тому можна було одночасно бути поляком і – євреєм, русином, литовцем чи кашубом. Лібералам, однак, було абсолютно чуже романтичне захоплення фольклором. Вони розглядали культурно-цивілізаційні відмінності українців, євреїв чи власне польських селян від освічених поляків як прояви феодалізму і відсталості. На відміну від консерваторів ліберали трактували новочасний націоналізм як знаряддя модернізації суспільства і не надавали народним традиціям сакрального значення (можливо, саме тому галицьким консерваторам було легше сприйняти народницький характер українського руху в Галичині у 60-х роках XIX ст.⁵). Модерне польське суспільство мало бути зінтегрованим і зуніфікованим, а отже, для засади багатокультурності на практиці залишалось обмаль місця. Всі неетнічні «поляки» мали бути врешті-решт засимільовані – у власних же інтересах, тому й українці мали зрестися своєї національної окремішності в обмін на політично-правову рівність у майбутній відновленій Польщі. Більш помірковані ліберали визнавали «руський» народ за умови, що русини не вимагатимуть окремої від поляків державності, а увійдуть до складу федерації, створеної у межах польських історичних кордонів. При цьому раціональність гасла відновлення Речі Посполитої в кордонах з 1772 р. ніколи не ставилася під сумнів польськими лібералами, а українське етнонаціональне відродження ніколи не трактувалось як рух, рівнорядний з польським політичним націоналізмом. І хоч М. Яновський підкреслює, що галицькі демократи 80-90-х років XIX ст. визнавали українців окремим народом і протягом довгого періоду часу вбачали в них союзника в боротьбі з консерваторами⁶ і з Росією, однак це визнання було тільки в етнічному, а не національно-політичному значенні. Керуючись тією ж логікою, ліберали вітали інтеграцію євреїв у польське суспільство, але повільність цього процесу викликала появу «прогресивного антисемітизму», скерованого проти незасимільованих євреїв. На початку XX ст. найбільш послідовні ліберали не підтримували агресивного шовінізму «ендеків» і концепцію моноетнічності польської держави, однак чимало їхніх старих лозунгів (як хоча б теза Александра Борковського «Немає Русі, є тільки Польща або Москва») посіли чільне місце в ендецькій фразеології, хоча і в принципово іншому філософському обрамленні.

Загалом проблема польсько-українського конфлікту в XIX ст. представлена Яновським із зразковою науковою об'єктивністю та з тактовною готовністю

---

⁵ Пор. статті з українського питання демократа Флоріана Земялковського і Бернарда Каліцького у часописі краківських станьчиків «Przegląd Polski» за 1866-1867 рр.

⁶ Про спробу польських ліберал-демократів налагодити співпрацю з українськими народовцями на початку 80-х років XIX ст. див. також: *Мудрий М.* Польські ліберал-демократи та українське питання в Галичині у 80-х роках XIX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1997. Вип. 32. С. 99-109.

зрозуміти позиції українців, і все ж відважуся на одну дискусійну репліку. М. Яновський загалом вважає, що до кінця XIX ст. галицькі демократи відносно безконфліктно, хоч не завжди логічно, поєднували ліберальні переконання із традиціями романтичного патріотизму. Цю гармонію поступових і національних ідей порушив розвиток ендецького руху. Я ж схилиюся до думки, що не стільки нові обставини масової націоналістичної політики і тиск з боку «ендеції» наприкінці століття, як гостра боротьба з українською інтелігенцією за національно-політичну ідентичність населення Східної Галичини, яка точилася публічно впродовж усієї другої половини XIX ст., привела до того, що національні ідеали вже раніше здобули безумовну перевагу над ліберальними в свідомості східногалицьких демократів. Демократичний «Dziennik Polski» у листопаді 1889 р. так зіставив національні та ліберальні засади в зв'язку українськими політичними ініціативами: «Лівиця є[...] поступовою, але доктринам лібералізму ніколи не пожертує національного інтересу – і радше перестане існувати, аніж мала би коли-небудь зробити якийсь фальшивий крок зі шкодою для національного інтересу, з огляду на популярні ліберальні гасла»⁷.

Рецензована монографія М. Яновського має істотне значення для української історіографії. Польське й українське суспільства, попри очевидну взаємну соціально-політичну «асиметричність», стояли перед засадничо подібними проблемами протягом XIX - початку XX ст., – обидва засвідчували стан бездержавності та економічної відсталості, обидва шукали свого місця на мапі цивілізаційних сфер. Мабуть, не викликає сумніву й те, що польська й українська інтелігенція не тільки поборювала одна одну, а й здійснювала постійний, хоч і не рівносильний вплив одна на одну. Ідейна спадщина Михайла Драгоманова, Володимира Лесевича або Івана Франка, напевно, дала б також цікавий результат після тесту на ліберальність. Упроваджена М. Яновським модель східноєвропейського лібералізму XIX ст. дає українським історикам цікавий і провокуючий зразок для порівняння.

Остан СЕРЕДА

---

⁷ Цит.: Мудрий М. Польські ліберал-демократи... С. 108.